Pór Péter

Filozófiai tartalmak

VISSZHANG - LX. évfolyam, 49. szám, 2016. december 9.

Egyike vagyok azoknak, akik megkísérelték József Attila *Eszmélet* című versét mint gondolati-egzisztenciális alkotást értelmezni (Előzmény az *ÉS*-ben – Tőzsér János: *Az* Eszmélet *és a filozófiai analízis,* 2016/45.; Tverdota György: *Kínos viviszekció,* 2016/47.; Paár Tamás: *Eszmélkedések,* 2016/47.; Marno János: *Költészet vagy/és filozófia,* 2016/48.). Senki se kért fel semmire, a magam nevében írom ezeket a megjegyzéseket, de szívesen vállalom a közösséget mindazokkal, akik ebben az irányban dolgozták ki értelmezésüket, még ha sok tekintetben különböző megállapításokra jutottunk is – de hiszen én magam is, harminc év távolságából írt két cikkemben határozottan eltérő alapelképzelésből indultam ki; a művészetkritikai elemzéseknek már ilyen a természetük, és legtöbbnyire nem is zárják ki egymást, hanem inkább egymás mellé kerülnek. Ismétlem, Tőzsér szempontjából is mi egymás mellé kerülünk – abban, hogy mindannyian egy elemi („megejtően naiv […] de triviális", hogy magunkra is vonatkoztassam a költő szövegének filozófiai értékét összefoglaló véleményét) feltételezést kívánunk igazolni, nevezetesen, hogy a vers *„mély és konzisztens filozófiai mondanivalóval bír",* hogy *„filozófiai versként"* kell olvasni, és *„benne explicit filozófiai tartalmakat"* kell *„keresni".* Ez pedig egyszerűen hangzatos botorság, mert hiszen egy ilyen olvasat szerint a szöveg *„közhelyes[nek] és/vagy inkonzisztens[nek]"* bizonyul. Ennek leszögezése után Tőzsér idézi a vers néhány híres fordulatát, állítását vagy apóriáját, és sorban kimutatja, hogy bennük József Attila vagy ősrégi filozófiai megállapításokat szed versbe, vagy *„zavarba ejtően kínos"* laposságokat, a legrosszabb esetben értelmetlenségeket jelent ki; és mindehhez még azt is fel kell ismernünk, hogy ezek a nevezetes kijelentések néha magukban is önellentmondóak, és egymásra vonatkoztatva gyakran tökéletesen inkonzisztensek; még ha azt egyetlen esetben megengedi, hogy József Attilának sikerült egy *„leleményes retorikai petárdá[t]"* kiötlenie. Lezárásként mindenesetre mintha mégis rossz érzése lenne a szigorúan végigvitt (ezt én írom bele: hentes-)bizonyítás okán, és mentegetődzésként két kijelentést tesz. Az első kijelentés szerint kritikája semmiképpen se olyan, mintha egy tájversen, mondjuk, a Tisza pontos geográfiáját kérné számon. Valóban nem – de azokhoz riasztóan hasonlít, akik például Petőfi lángelméjét abban látták, hogy megjósolta Szendrey Júlia elkövetkező esküszegését (mondhatnánk, szerencséje volt: az „özvegyi fátyol" szintagma magyarul daktilikus, különben esetleg prózában kellett volna fogalmaznia ahhoz, hogy érvényes próféciákat nyilatkoztasson ki); vagyis a kritikája határozottan besorolódik a csak artikulálható tartalmakat kereső és számon kérő szemlélet hagyományába, mert akármilyen módon indokolja is, de csak ilyen értelmezéseket ad elő. A második kijelentés szerint pedig semmi esetre nem állítja, hogy a vers rossz lenne (pedig amúgy az embernek az a benyomása, hogy nem szenvedheti – annak lehetne is érdekessége, ha ezt fejtené ki), hanem hogy *„a benne szereplő gondolatfoszlányok* retorikai-poétikai eszközök" (ez talán megint csak érdekes lehetne, de legalább sejteni kellene, hogy mit jelentsen).

Azt hiszem, hogy elképedésem (ezt olvassák, kérem, understatement-kifejezésnek) ellenére korrekt módon foglaltam össze Tőzsér szigorú kioktatását, a filozófiában iskolázott professzor magasságából szól, és innen ennyit prelegál, nem mást és nem többet.

Hamar ellene lehetne vetni, hogy egy másik, hasonlóképp iskolázott szerző, akinek viszont arról is lennének sejtelmei, hogy a letisztított fogalmiság magas szempontja nem alkalmas minden szellemi alkotásnak a megítélésére, biztosan feltett volna saját magának két előzetes kérdést.

Az első úgy hangozhatna: az persze nyilvánvaló (igen: „triviális"), hogy mondjuk Descartes gondolati konstrukcióinak (amelyekre Tőzsér hivatkozik) vagy az analitikus filozófia fogalomhasználatának (amelyet Tőzsér használ) a mértékén az *Eszmélet* szövege nemhogy eredetit nem állít, hanem a banálisan igaz

állítások és éppígy banálisan hamis apóriák „inkonzisztens” (értsd: értelmetlen) sorozata; de igazából az nyilvánvaló, hogy József Attila éppen az inkonzisztencia felismerésének a létállapotát törekedett megfogalmazni. Egy egész kicsit bővebben és sajátosabban, az nyilvánvaló, hogy a vers szövege egy *megszerkeszthető* (vö. *A város peremén*) vagyis megérthető és megfogalmazható, s egy mindig *széthulló* („ami van, széthull darabokra”), vagyis megérthetetlen és megfogalmazhatatlan világ konstrukciójának/dekonstrukciójának a metszőpontján vagy inkább a metszőmezején (lásd a latin *intersto*) íródott, a szöveg utolsó fokon épp e két elv inkonzisztenciájáról szól, vagyis *hallgat*, az ige mindkét értelmében (emlékeztetőül a vers utolsó sora: „én könyöklök és hallgatok”). Vagyis igazából az „elhibázott”, ha egy szisztematikus rendszer „clair és distinct” vagy formállogikailag letisztított fogalomhasználata szerint olvassuk és ítéljük meg. Mások ezt másképp fogalmaznák, mivel úgy vélik, hogy a szöveg menetét mégis egy alapvető koherens rend határozza meg, magam is, elég eredménytelenül, ezt kerestem a korábbi cikkemben, de Tőzsér szempontjából ez csak ugyanannak a botorságnak a két árnyalata (bele is szövi a demonstrációjába, feltehetően eszélyes oldalvágásként a *„ceteris paribus”* szintagmáját), mivel meg se fordult a fejében, hogy egy költészeti (csak költészeti?) szöveg eszmei tárgya nem feltétlenül a konzisztencia, hanem esetleg éppen annak az ellenkezője.

Így aztán láthatóan a második kérdés se fordult meg a fejében, amelyet egy kevésbé rigorózus eszmei felügyelő feltett volna magának. Azt végül is elvileg csak meg lehet engedni, hogy mi mindnyájan, oktalan birkák, foglalkoztunk más versekkel is. Idézek néhány címet: Csokonai: *Halotti versek*, Kölcsey: *Vanitatum vanitas*, Vörösmarty: *Gondolatok a könyvtárban*, Arany: *Kertben*, Kosztolányi: *Ének a semmiről*, József Attila: *Reménytelenül*, és hozzáírom még Brecht versét: *Az utódokhoz*. Az olvasó bizonnyal felismeri, hogy olyanokat választottam ki, amelyekről csak annyit, de annyit biztosan lehet állítani, hogy a szövegük valamelyes mértékben filozófiailag is érintett. Óvatosságomat a lezárásban előadandók indokolják; de a példasorozattal mindenesetre azt is jelzem, hogy nincs kedvem azzal az, azt hittem volna, mára elfelejtett badarsággal foglalkozni, amely szerint *„a magyar líra nem filozofikus”,* és amelyet Tőzsér elemzéseinek kiinduló mondatában megismétel. Ezeknek a verseknek az ismeretében (majdnem) mindenki számára magától értetődő lett volna, hogy minden kedvező vagy megsemmisítő ítélet kinyilvánítása előtt legalább egy percre elmeditáljon azon, miért csak ezzel az egy verssel kapcsolatban ismételgetünk mindenféle terminusokat – gondolkozóba esvén az *Eszmélet* verstípusának és a verstípuson belül ennek az egy versnek (esetleg) nagyon sajátos jellegéről.

Mindezt elöljáróban. Mert hiszen elfogadom, hogy a művészeti alkotás befogadása szabad terület, vagyis valamilyen mértékben az interpretációja is az, nincs rá ok, hogy egy „*outsider*”-nek (így, kurziválva) ne lehetnének luminózus felismerései, és arra sincs ok, hogy elképedjünk (mert ezt írtam feljebb) előadásának bármilyen állításán vagy gondolatkanyarulatán, bármennyire eleve tévesnek vagy tarthatatlannak véljük is őket. Valójában nem az ugyancsak „*outsider*” (neolatinusan tanult irodalmár lévén nekem még a *dilettáns* kifejezés is eszembe jutott, de jobb a kemény angol terminus, a *dilettánsnak* lehet játékos vonzereje) kioktató értelmezése váltotta ki elképedésemet, hanem annak elvi alapja: filozófiai kiképzettségének nagysúlyú hátteréből Tőzsér egy, a költészet bármilyen rangú hívei számára soha-nem-létezett, ezt így gondolom, ahogy írom: brutális és hagymázos költészeti eszményt határoz meg. Az eszmény alaptételeit a cikkem legelején idéztem („mély és konzisztens filozófiai mondanivaló” stb.) Kevés azt írnom, hogy ilyesmit egyikünk se keresett és még kevésbé állított; hanem valójában azt kell írnom, hogy költészeti alkotásról szólva legalábbis az újabb időkben ezt soha senki nem kereste és nem állította, lévén, hogy ez mindenki számára nyilvánvalóan lényegileg idegen a költészet mibenlététől. (Mivel Tőzsér rá is hivatkozik, beletoldom: Heidegger szintén nem kereste, sőt sajátos nyomatékkal nem, mert ha ő szokatlan mértékben vélt is igazságtartalmakat egyes költők verseiben felfedezni, szavaikban nemhogy nem konzisztens fogalmakat, hanem minden filozófiai gondolkozásnál korábbi, elrejtett létfelismeréseket fejtett ki és értelmezett.) Talán Tőzsér maga sem állítja komolyan, hanem csak tetteti magát, hogy jól odacsapjon; de mindenesetre a cikkében leírja, nekünk tulajdonítja, majd a demonstrációban (egy nem különösebben „leleményes retorikai” trükkel) teljességgel elfogadja, hogy ellenünk fordítsa és ennek a mértékén ítélje meg ilyen-amolyan elemzéseinket, vagyis hogy ezeket együtt és külön-külön az ő

tudományos fegyverzetével semmivé tegye. Megismétlem és megerősítem a szavam: Tőzsér egy költészetidegen elv alapján demonstrál, és, *ceterus paribus*, hasonlóképp mindenkihez, akik más meggondolásból és más fegyverzettel, de lényegét tekintve ugyanezen az (ántiidők óta ismert) purifikátorelv alapján hirdettek és oktattak, letisztított ítéleteivel magát a költészetet pusztítja le.

Ez lenne tehát e cikk disputa része. Eleve tudtam, hogy nem lesz se nagyon érdekes, se nagyon szórakoztató megfogalmazni – de hát mindent mégse lehet válasz nélkül hagyni, és akkor még, a hajdani professzor reflexével, úgy véltem, folytatásul majd kifejtek néhány ismeretet, amelyet (hacsak valaki nemcsak tetteti, hanem hiteles dilettáns lendülettel vág neki, hogy elmondja, mit jelent számára ez a vers) mégis tanácsos tekintetbe venni, mielőtt ítéletet mondana egy ilyen jellegű és dimenziójú alkotásról és annak értelmezéseiről. A legfontosabbakat említve: filozófia és költészet közössége és antagonizmusa, ahogy ezt először az antikvitásban (ott többnyire filozófusok) és aztán a XVIII. és XIX. század fordulóján poéta-filozófusok, nyomatékosítom: a legnagyobbak (Diderot, Goethe, Novalis, Coleridge stb.) rendkívüli éllel vitatták; gondolat és líra másképp megvalósítandó egységének új keletű dilemmája, amely a XIX. század második felében áthatotta mondjuk Arany, Baudelaire, Keller, Robert Browning, majd a végső ponton Mallarmé nemzedékének lírai életművét; és végül az elméleti fejtegetések szokatlanul folyamatos sorozata körülbelül 1930 és 1960 között, amelyben a diszciplína legnagyobbjai (kívánságra néhány név: Ingarden, Hamburger, Empson, Abrams, Staiger, NB. Steven Bindemann 1981-ben, Wittgenstein és Heidegger filozófiájának közös pontjait érintette a kérdés) filozófia és költészet kapcsolatának különféle vetületeit taglalták. De hát persze, amikor ezt magamban felsoroltam, rögtön beláttam, hogy ezt nem írhatom bele egy ilyen cikkbe, mert egyik részét se lehet röviden vagy egy kicsit hosszabban összefoglalni – maradnom kell a puszta felsorolásnál.

Egyetlen vonatkozást azonban meg kell próbálnom legalább megnevezni, mert ez tartalmazza ennek az egyébként kelletlen cikknek a pozitív célzatát. A régi és főként az újabb elméleti fejtegetések nyomán szokás megkülönböztetni a *tanköltészet* (Lehrgedicht, poème philosophique) és a *gondolati költészet* (Gedankenlyrik, poésie d'idée) alakzatait. Mindenki tudja, hogy a kettőt nem (mindig) könnyű elválasztani, néhány bekezdéssel feljebb hét olyan verset idéztem, amelyek mind valamelyest átmeneti alakzatot valósítanak meg, így Csokonai és Brecht is, pedig az előbbi több közismert jellegzetesen felvilágodáskori tankölteményt írt, az utóbbi pedig újkori *tandrámáinak* („Lehrstück") még a szabályait is szigorúan meghatározta. Mégis, ismerünk az ideáltipikushoz közeli alakzatokat. A tanköltészet megnevezésen mondjuk Lucretius, Voltaire vagy (egyes verseikben) éppen Csokonai és maga Goethe alkotásait, amelyekben a költők teleologikusan világos, leíró-elbeszélő szerkezetben egy eleve szilárdan elfogadott tételt és egy eleve szilárdan felépített (világ)rendszert fejtenek ki és jelenítenek meg; noha persze ezeket se azért olvassuk, hogy ellenőrizzük, mennyire pontos érvénnyel ritmizálják Démokritosz tanait az atomokról, a teodícea történelemmagyarázatának kérdéses voltát, Rousseau elképzelését az emberi társadalom visszafejlődéséről vagy Geoffroy Saint-Hilaire zoológiai rendszerét, hanem azért, mert a kifejtett tételben és rendben a megismerés diadalát, az emberi szellem erejét, szépségét és akár szenvedélyét jelenítik meg.

A másik alakzatnak is ismerjük az ideáltipikushoz közelálló alkotásait, és ezek közül néhányat az újabb kori európai líra leghatalmasabb alkotásai között szoktuk számon tartani. Így a XVIII–XIX. század fordulójáról Goethe *A szenvedély trilógiája* című és Hölderlin *Patmos* című versét, idézem mindkettő kulcsformuláit: „Hol a múlt, s amit túlgyors szárnya elvitt / A legszebb is hiába volt a részed!", „Így boldogít – bár soha ki ne hűlne ! – / a zene s a szerelem iker üdve!" (Szabó Lőrinc fordítása), illetve „Közeli és megfoghatatlan az Isten", „Rég, túl rég láthatatlan / dicsősége az égieknek", „de az Atya, / ki mindenek fölött uralkodik, / azt óhajtja leginkább, hogy szokásban maradjon / a szilárd betű, s magyaráztassék híven / a fennálló világ" (Kálnoky László fordítása). A XX. század számtalanul sok példája közül mindenekelőtt Valéry *A tengerparti temető*, Babits *Hadjárat a semmibe* és T. S. Eliot *Négy kvartett* című verse fog mindenkinek az eszébe jutni. Ezek kulcsformuláit is idézem: „Zénón! Zénón! Kegyetlen Eleáta! [...] Nem, nem!... Tovább! A folytonos jelenben!" „A tengerről áramló friss lehellet / új lelket ad" „Felkél a szél!... Meg kell próbálni élni!

/ A roppant lég könyvem lapokra tépi” (Somlyó György fordítása), illetve Babitsnál: „Hogyan lehetne, ó hogyan lehetne / halásza lenni az örök sodornak, / amelybe holtig el vagyunk temetve / s mely holtan a semmibe hány ki holnap”, „mert minden szó új korlátot teremt, […] mígnem […] képekből összeáll a képtelen / korlátokból korlátlan végtelen”, és T.S. Eliotnál: „Kezdetemben a vég.” „Előttünk nincs más, csak a próba. A többi / nem a mi dolgunk”; „A néma köd szorítása alatt / szól a harang, / Méri az időt, mely nem a mi időnk”, „És az igazi tett, a szabadulás / A múlttól is meg a jövőtől. Legtöbben ezt a célt / itt soha el nem érjük” (Vas István fordítása). Emlékeztetek rá, hogy mind az öt költő elméleti természetű írásaiban rendkívüli fontosságú bekezdéseket, Valéry pedig még egy teljes értekezést is szentelt költészet és gondolat kapcsolatának, és hozzáfűzöm, hogy közülük négyen (Eliotról nem tudom) mondjuk, egy szokásos professzori szintnél messze magasabban ismerték és esetleg sajátították bele a költészetükbe a filozófiát (lásd például Goethe spinoziánizmusa). Ennek ellenére sohase kívánnám e kijelentések filozófiai értékét megítélni – viszont felismerem bennük önnön közös ihletük és célzatuk megjelenítését, helyenként akár a meghatározását, ezért e szokatlanul hosszú idézetsorozat. Annak, amit gondolati költészetnek nevezünk, nem egy tétel és rendszer akármennyire sajátos vagy intenzív megismétlése (leírása, elbeszélése, felépítése) a tárgya, hanem maga a gondolat, a gondolatért való küzdelem, a gondolat megteremtése. Kicsit részletesebben kifejtve: az a folyamat, amelyben a költő, igen: egzisztenciális téttel, sőt szövegszerű hangsúlyos jelen-létével vállalja és követi a gondolatnak, illetve e gondolati világrend költészeti megteremtésének hallatlan kihívását; ezek a szövegek soha nem teleologikusan egyenes vonalúak, hanem minden szinten állandó feszültségben és törésekben haladnak az esetleg boldogító, de esetleg határozottan negatív és esetleg plurális tétel(ek) felé, amelyekben, igen, ilyen paradoxszerűen: a világrend megteremtésének vagy meg nem teremtésének a diadala a végső, költészeti formulájára-formuláira jut. Mivel a disputát éppen ezeknek a formuláknak az érvénye váltotta ki, külön hozzáfűzöm: az érvényük nem filozófiai, és végképp nem formállogikai – hanem annyiban érvényesek, amennyiben ennek a kihívásnak és ennek a folyamatnak a megfogalmazásai.

József Attila verse ebbe a típusba tartozik, de egyszersmind egyik legsajátosabb, legkiélezettebb alkotása ennek a gondolati költészetnek – mivel a költő a törvény keresésének, a világ elrendezésének tizenkét szakaszon keresztül újra és újra elkezdett folyamatába állandóan és különböző módokon a „törvény” felismerésének, a világrend megteremtésének és vele a költői én létének a kudarcát is beleírja a szövegbe. Hogy továbbra is a disputa köréből említsek egy jellemző jegyet: a szövegben József Attila a többi verssel összehasonlítva aránytalanul sok és sokféle tétel, gyakran tiszta apória megfogalmazásához jut. Ezek közül is idézek kettőt, nem azokat a leghíresebbeket, amelyeket Tőzsér pellengérre állított, de így még több szövegrészletre emlékezhet vissza az olvasó: „Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend – / egy szálló porszem el nem hibbant”; „és megint felnéztem az égre / álmaim gőzei alól / s láttam, a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol.”

Miként fentebb írtam, felfogás és magyarázat kérdése, hogy az egzisztenciális kihívásnak egyre változó vetületekben megszállottan folytatott újra- és újravállalását, vagy mindig újra és újra következetesen felismert bukását tartjuk-e a költemény fontosabb, esetleg meghatározó alkotáselvének. Azt azonban (lehet, kevéssé szerényen, de szerényen nem lehet semmit se állítani) teljes meggyőződéssel írom le: ha valaki tudományos karakterű és valamennyire is számba jöhető ítéletet akar mondani József Attila kompozíciójáról, fel kell ismernie benne azt az általános verstípust, amelybe beletartozik – és amelynek, ahogy sokan tartjuk, egyik leghatalmasabb alkotása.